

БОЖИДАР БОЖИЛОВ

ОТРАЖЕНИЕТО НА ВТОРАТА ИМПЕРИАЛИСТИЧЕСКА ВОЙНА В НЯКОИ ЛИРИЧЕСКИ ТВОРБИ

Статията ми носи това заглавие, а не да кажем заглавието „Втората световна война в някои лирически творби“, понеже събитията, потикнали гражданската доблест на нашите поети Младен Исаев, Никола Вапцаров, Богомил Райнов, Христо Радевски и Александър Геров, намерили място в книгите им „Човешка песен“, „Моторни песни“, „Стихотворения“, „Въздух недостигаше“ и „Ние-хората“, се ограничават с подготовката и началото на войната, избухнала на 1 септември 1939 година. Неколцина от споменатите автори продължиха да пишат за войната и по-късно, а Младен Исаев особено плодовито се откликна на нейния последен етап — Отечествената война. Предмет на моето изследване ще бъде обаче само посоченият вече ограничен период. Това правя не заради практическо удобство. Стихотворенията, писани в подготвителния етап на войната и през тревожните дни на самата война и издадени тогава, или писани тогава и издадени по-късно поради цензурни съображения, са войници от един и същ полк, обединени са не само тематично, но и по сродността на преживяванията и мечтите, на мъката и мъжеството, извикали ги на живот.

Сянката на войната отдавна посивяваше българското небе. Мнозина наши поети — граждани, свързани с борбите на народа ни за мир и социална справедливост, а някои и свързани с партията на комунистите, десетилетие преди първия изстрел воюваха срещу надигащата се военна опасност. Николай Хрелков издаде „Среднощен конгрес“, Ламар — „Мирни-размирни години“, Младен Исаев — „Тревожна планета“, с отделни стихотворения и поеми присъединиха силите си активният миролюбец, участник в конгресите в Мадрид и Париж Людмил Стоянов, както и Мария Грубешлиева, Ангел Тодоров, Александър Муратов и др.

Нашите петима поети, следвайки най-добрите традиции на българската революционна поезия, заеха в поменатите си книги активна позиция, откликнаха се на преживяванията на широките народни маси и на интелгенцията, заклеиха ужасите на безчовечните бомбардировки, страданията на бездомните, вникнаха в душите на обречените да умрат за сметките на империалистите. По-ясно или в недостатъчно изяснена форма всички до един, за чест на нашата поезия, успяха да видят зад димните облаци сребърното утро на победата, възпяха надеждите на трудещите се, криещи в сърцата си вяра в освободителната, справедлива роля на армията на съветските работници и селяни.

Според мен, това припомняне на неотдавнашното минало е от голямо значение сега, когато поради едни или други причини нашата поезия пре-

живява известна криза, когато се чуват гласове за откъсване на поезията от най-парливите проблеми на всекидневието, когато някои млади поети градят кули на уединението, вече не от слонова кост, а от чупливо разноцветно найлоново стъкло.

В цялото творчество на Младен Исаев книгата му, която ни интересува, заема особено място. Поетът заговори в „Човешка песен“ за първи път с уверен лиричен глас, напусна хлъзгавите наклони на декларацията, към която за жалост се завръща многократно и по-късно. Не случайно именно от обзора на тези позиции той нарича книгата си не иначе, а „Ч о в е ш к а п е с е н“. Заглавието се покрива със съдържанието. Друг е въпросът, че в редица от циклите Исаев прави някои бегли отстъпления от идейната насоченост на дотогавашното си творчество. Но очевидно той е нямал сили да осъществи пълен качествен скок, затова прибегва до частични опипвания на новия за него терен, и, налучкал търсените бродове, веднага заема широките поляни на свежата лиричност.

Но проблема, който зачекнах, е страничен за мен, аз съсредоточавам вниманието си само върху цикъла „В о й н а 1939“:

И вятърът, и въздухът, от който дишаме
са пълни с ужасите на века.
(Поетите от тия дни дали ще го запишат
за поколенията, с мъжествена ръка?)

казва Исаев още в първото стихотворение „Начало“. С това той определя задачите на цикъла — да запише за поколенията века на ужасите. Успява ли поетът? — Не! Не успява, понеже тази голяма задача не може да бъде обхваната с дванадесет стихотворения. Но тази авторова декларация аз я разбирам по-широко, тя има валидност не само към този цикъл, а е изречена във връзка с цялото предстоящо творчество. И в това отношение, като си спомним достиженията в стиховете на Исаев за концлагера и Отечествената война, общият творчески успех е несъмнен. Цикълът за концлагера и редица от стихотворенията за Отечествената война са най-хубавото, написано от Исаев.

Но стихотворенията, които разглеждаме, се характеризират с едно „лирическо“ минаване покрай проблемите, с една неподходяща за случая фрагментарност и пейзажност — и то пастелна — на рисунъка. В Исаевите стихотворения не се чувства, да кажем, трагичната дълбочина на Геров. Лирично-пастелният план на повече от стихотворенията дава възможност да се изпишат само малки картини, каквото е, да кажем, стихотворението „Безсънното дете“. Картината е свършено външна, такова стихотворение може да се напише и сега със задна дата, в него липсва характерният, неповторимият въздух на прииждащата буря, и най-главното, то е валидно за децата на всеки град, над който приближава военен ураган — българското, софийското е убегнало из погледа на автора по простата причина, че стихотворението е непреживяно, то запълва в тезисен план разнообразието на цикъла, един погрешен подход, от който по-късно Исаев се отказва:

Ти се мяташ като трескаво в креватчето,
като кученце пред буря ти скимтиш!
Вие, птици, до кога така ще грачите
и кога, ти град, децата ще приспиш?

Самият финален образ, съдържащ се във въпроса кога градът ще приспи най-сетне децата, е свършено белетристичен, спокоен, неподходящ за трагичната напрегната обстановка.

С подобна външност и непреживяност може да се характеризира и стихотворението „Пролет“. Това стихотворение, писано в началото на войната, иска да предвиди победния край, който не ще бъде почувствуван от един убит. Грешка на автора е, че той пише стихотворението, като гледа победата през погледа на един неин очевидец. Тази позиция още повече подчертава непреживяността и литературно-книжния подход към темата.

Но тия две-три стихотворения не дават облика на цикъла. В цялост той е силен, пропит от съдържаща мъжественост, така характерна за Младен Исаев, авторът е успял ясно да заяви какво място заема в започващата битка. А това е мястото на поет-комунист, на истински патриот-интернационалист.

Стихотворението „Недовършена песен“ под съвсем ясна завоалираност говори за Съветския съюз като за „страна на земната радост“, където човек е „млад и свободен“. Тая страна изпраща до поета своята песен. (Как е чакана тя във вековете!). Но песента остава недовършена:

Във градът е прострян в тъмнина.
С пълно гърло вие вихър понесен:
— Война!

Пълната оптимистичност на стихотворението е нарушена от неясния, общ край.

Неясен, противоречив е и краят на стихотворението „Дни“:

Летете дни — мигът е век! —
разбулвайте примамната далечност!
С усмивка пада днешният човек
загледан в земната си вечност.

Съгражданите на поета не падаха с усмивка, не падаше с усмивка и тогавашният (днешният) човек. Този край намира известно оправдание, ако авторът е разбирал под човек комунистите, съветския човек, „загледан в земната си вечност“. Но доста трудно е да си представим това през декември четиридесет и първа година, когато е отпечатана книгата, а според мен дори и съветският човек не падаше така оперетно усмихнат, а обзет от гняв към врага и мъка по дадените жертви. Но съветският човек като войник се появи по-късно, след започване на фашисткото нашествие. В 1941 година краят на Исаевото стихотворение е доста мътен. ●

Най-сполучливи от разглеждания цикъл са лиричните късове „Време“, „Бъдеще“ и „Нашето време“. В тях има и мъжественост, и трагизъм, и протест против безсмислието на войната, а атмосферата на напрегнатите дни е дадена вярно и точно, с пестеливи, сгъстени изразни средства:

Не знам дали ще заглуши
на тези ноци грохотът
гласа на нашите души,
но зная — мреме, без да охнем!

(В р е м е)

В „Бъдеще“ поетът, завладян от силата на преживяното чувство, нарича нещата с истинските им имена, не се страхува дори да нарече живота си

„разбит“, но от това с още по-голяма сила и внушителност зазвучават клетвените акорди на финала:

Ала каква дълбока неизвестност
пред тебе, бъдеще, тъмнее. . .
За тебе пеем светли песни,
а твоя чакан образ де е?

И някога, когато ти с ръка почукаш
над нашия разбит живот,
аз може би ще епя с уста напукана
под тоя сив бездушен свод. . .

Но ако още дишам, непогребан,
и чуя пристъпа ти лих —
последният ми огнен стих
ще бъде посветен на тебе!

(Б ъ д е щ е)

Ясно е, че редица цензурни съображения са наложили тази фрагментарна недоизказаност, тези едва загатнати линии в рисунъка. Но въпреки всичко Младен Исаев, следвайки последователността си на поет-комунист, заяви в лицето на врага на какви позиции стои и ще стои в надигащия се двубой. С това, и като се има предвид и художественият успех на споменатите вече стихотворения, цикълът „Война 1939“ даде такава физиономия на книгата „Човешка песен“, каквато не можеше да радва враговете на народа, прозвуча обнадеждащо в задушната атмосфера на военните дни: От друга страна, както вече казах, този цикъл служи за изходна позиция, върху която поетът по-късно написа прекрасния си цикъл за концлагера и стиховете си за Отечествената война.

Макар и набеязани доста бегло, но и в този цикъл се проявяват най-характерните черти на Исаевия талант. Преди всичко тук се чува развълнуваният глас на един лирик, който се осъществява чрез обществено значими чувства и преживявания. Ако погледнем на цикъла, за който става дума, като на малък откъс от цялото му творчество, пред нас ще се очертае един лиричен герой, спокоен в своята дълбока същност, защото знае какво иска, знае как да го постигне, дори сянката на смъртта не изкривява в гримаса лицето му. Пред нас е едно драматургично развитие без криви на спадания и подеми, развитие нагоре, което не винаги е забележимо в малките отрязъци на линията. Но това развитие нагоре е безсъмнено, защото се обуславя от големите вълнения и мечти на голямото понятие Народ.

Лъхът на надигащата се буря ясно се чувствува в безсмъртната книга стихове на Никола Вапцаров „Моторни песни“. Поетовото остро чувство за движенията в народната душа, свързаността му с партията на трудещите се, гражданската му смелост и съзнание за отговорност пред родината не допускат той да не отрази събитието, което вълнува умовете и сърцата на неговите братя. Тук искам да споделя с читателите един факт, който, струва ми се, не съм съобщавал другаде. Веднага след излизането на „Моторни песни“ младежката група в град Варна, която се занимаваше с редактирането, издаването и разпространението на наши и „чужди“ (софийски) прогресивни литературни издания, получи няколко стотин броя от книгата на Вапцаров (тогава Йонков). Книгата ни хареса, но все пак ние не можахме да я дооценим както трябва, може би за това допринесе професионализмът и фактът, че поетът беше наш познат, скромен литерату-

рен работник. Но друг веднага даде правилна оценка на „Моторните песни“. Не беше малка нашата изненада, когато студентите от Висшата търговска академия разграбиха буквално за един ден книгата.

Иван Недков-Нивянин, сега покойник, който взе екземплярите, за да ги разпространи сред студентите, се върна и развълнувано съобщи, че е „продал всичко, до последния екземпляр“. Варненските прогресивни студенти веднага оцениха големите качества на наситените със съвременност стихотворения, проявиха към тях изключителен интерес. Още на следната седмица на литературно-музикалната вечер, която беше изнесена от членовете на студентското дружество „Беден студент“ в салона на кварталното читалище „Христо Ботев“ една студентка декламира пред събралите се, ако не ми изневерява паметта, Вапцаровото стихотворение „Любовна“:

Като бетонен блок над нас
тежи браутната тревога.
Душите ни ръмжат: — Война!
В душите кръв, и смут, и огън.

Аз виждам този смут дори
сега в фабричните комини,
на запад в залеза или
в небето тъй спокойно синьо. . .

Да, Вапцаров говореше просто и ясно, така както говори народът, за това, което вълнуваше, мъчеше, тревожеше народа и младите народни синове веднага почувствуваха искрения му патос, повярваха му, скътаха го до сърцата си. Тях ги озари блясъкът на спокойния поглед на поета, този поглед „впит напред“. Неправилна е версията, че Вапцаров е станал любим на широките читателски кръгове след победата над фашизма, няколко години след поетовата смърт. Той стана тогава естествено достойние на целия народ, но тия, които се запознаваха със стиховете му, го заобичаха веднага, въпреки че критиката не го изтъкваше като голям поет. За създаването на тази неразривна връзка много помогна вълнуващата, съвършено актуална, почти злободневна тематика, в това число и стиховете за надигащата се военна опасност.

Отношението на Вапцаров към войната е активно, настъпателно. Атмосфера на неговите военни стихове, както и на всички стихове от „Моторни песни“, са заводите, работниците:

И жадния устрем подтиска
стоманена каска — небе.
А доле размирно се плиска
човешкото тъмно море.
Напразни лозунги за братство —
живота изправя стена.
Живота — изпечен развратник —
цинично отвръща — Война!

Действително, в аспекта, в който поетът рисува тези свои преживявания, няма и не може да има каквото и да било униние, логически изход е финалният стих за „новия свят“.

Надигащата се военна опасност мобилизира поетовата борческо-активна фантазия и той достига до прозрения, каквото е стихотворението „Песен“. За нас, които преживяхме военните дни, видяхме развоя и победата на партизанското движение, погледнато ретроспективно, това сти-

хотворение като че ли ни говори за нещо познато и не до там оригинално. В периода на партизанската борба се написаха немалко стихотворения за смърт на партизани. Тия стихотворения бяха породени и от действителни случки. Но най-силното от всички си остана стихотворението-предвиждане, стихотворението-мечта на Вапцаров. Как ще си обясним странния факт, че този, който не „видя“ борбата на партизаните, написа най-хубавото стихотворение за тяхната героична смърт? Нима въздействието на действителността, силата на преживяното останаха по-слаби от мечтата на поета-комунист? Не на последно място при нашето обяснение ще поставим големия талант на автора. Но най-важният фактор, според мен, в случая е поетовата мечта за борба и за героична смърт, активно-борческото му отношение към надигащата се буря, пророческият му поглед към бъдещето, реалистическото му „вглеждане“ в подробностите, в детайлите на тази борба, непоколебимото ѝ свързване с народното участие в нея, с ръководната роля на партията на трудещите се:

Тя — смъртта ми, е добра,
И не жаля своята младост,
ала исках да умра
някога на барикада. . .
.
Някъде картечен лай. . .
Песни. . . нещо ме удари. . .
Дай вода! Вода ми дай!
Падам. . . Дръжте се другари! . . .

„Песен“ е стихотворение-апотеоз за победата над войната, за нейното героично преодоляване, за вярата, че в нейния победен, далечен ден ще тържествува народът, ще се поздравяват тия, които не са трепнали пред нейния страшен барутен образ. „Песен“ има дълбоко интимен, преживян и изстрадан подтекст, в това отношение то се родее с гениалното Ботево „На прощаване“. Гражданската, борческата лирика има най-различни нюанси, нейният спектър е безкрайно широк. Но в нейния най-горен, най-ярко червен, кърваво-червен край сияят стиховете като „На прощаване“, „Песен“, „Ще си отида от света“ на Димчо Дебелянов. В тия стихотворения, монолог със смъртта и безсмъртието, поетите-граждани и борци (Димчо Дебелянов във военните си стихове е именно гражданин) достигат най-високите върхове на гражданската поезия, до изповедта-себеотричане в името на идеала — смисъл на живота, на борбата и на поетичното дело.

Страничка от ненаписаната повест за военните дни представлява и Вапцаровото стихотворение „Селска хроника“. То се отделя сред другите негови творби на тази тема по доведената до осезаемост простота и пределно ясно изразената поетическа мисъл, за която авторът ненапразно е бил подведен да отговаря пред законите на фашистката държава:

И ако нас ни карат
да умираме,
и ако нас ни тикат
към куршумите,
то сигурно и лудия
разбира,
че ние трябва
да си кажем думата.

Та казвам аз,
понеже няма
олио,
и хляба е
от мъката
по-чер,
един е лозунга:
Терора долу!
Съюз със СССР!

Няма в нашата поезия друго стихотворение, което така релефно да предава настроението сред широките народни маси, и което същевременно да бъде пример за агитационно-мобилизираща лирика, но издържана на равнището на голямото, на почувствуваното изкуство.

Опит да се отговори на стария въпрос, дали когато говорят оръдията, музите трябва да мълчат, Вапцаров прави в стихотворението си „Не, сега не е за поезия“, което за жалост е недовършено, т. е. окончателният, Вапцаровският отговор не е даден с характерната за поета яснота:

Ти започваш да пишеш, и ето —
вместо рима избухва снаряд,
озаряват небето ракети
и пожари обхващат града.

Позатихва. Но в твоя бележник
вместо нежни парфюмни слова
на листата в полетата снежни
се строят ловджийски ята.

Те се впускат далече задружни,
помирисали някъде стръв. —
И тогаз забелязваш със ужас!
не с мастило, ти писал си с кръв.

Не, сега не отива поезия
и да искаш, не мож я изпя.

.....

Но всъщност, и тук подтекстът ни дава един отговор, който е Ботевско-Вапцаровски, отговора, че когато те повика дългът на борбата, трябва да се смени перото с пушка. Същевременно това кратко стихотворение обръща внимание с ярката си образност, доведена до пределна „модерност“, т. е. дори и за невнимателния читател ще бъде ясно, че това стихотворение е написано през четиридесетте години, а не през 1918 или 1956. „Реквизита“ на 1941 година, нейният военен „речник“ е вграден като сянката от народното поверие в основите на кратките куплети.

В последните издания на Вапцаровите стихотворения беше включено допълнително едно неизвестно до скоро негово стихотворение, което естествено не влиза в „Моторни песни“. Става дума за стихотворението „Хроника“. Това стихотворение поетът е написал няколко месеца до ареста, в него вече се чувствува непрегнатата атмосфера на военните дни, в него има един трудно сдържан гняв, ярост напирва в неравния глас на стиховете.

Историята е навлязла „с кървава мутра“ в земите ни, това тя прави не за първи път, и не за първи път изстрадалият ни народ ще се разплати с нея както му подобава:

Столетия сме чакали, за час
ще потърпим сега димът барутен. . .

Но дори и това „задъхано“ стихотворение, но дори и когато поетът говори от името на тези, които са „стиснали душите си в зъбите“, той пак е оптимистичен и вярва в победата, защото тия, от името на които говори, въпреки всичко „не мислят да умират“.

Така видя войната Вапцаров, поетът-комунист, авторът на стиховете за войната в Испания — „Песните за една страна“, най-светлият, най-оптимистичният цикъл стихове, посветен на едно трагично събитие, обвено от героизъм и себеотрицание. Напълно естествено, че този, който изпя такива песни за ехото на барселонските гърмежи, за изстрелите, които разтърсиха собствената му родина, намери още по-сърдечни, по-преживяни образи. Същевременно тия негови стихове довеждат до най-висока степен интернационалистичното му чувство. Любовта към родната земя, към другарите и съгражданите избистря трагичната, напрегната атмосфера, дава крила на вярата, че „утре живота ще бъде по-хубав, по-мъдър“. Не събитията са фактора, който влияе на хората, а хората влияят на събитията, ако е нужно дори и с цената на кръвта си те ще им дадат такова направление, каквото желаят, каквото е нужно за щастието на човечеството.

В сборника „Стихотворения“ на Богомил Райнов, издаден през 1941 г. също има един цикъл, посветен изцяло на най-тревожното събитие. Това също така не е случайно, не бива да се обяснява само с желанието на автора да откликне на актуалното, на злободневното. Книгата на Райнов е пронизана от честното желание да бъде гражданска, да даде отговор на това, което вълнува стотиците, да води, да мобилизира волите и чувствата.

Тъй като в посочения период, 1941 година, Богомил Райнов е още млад поет, който с първата си книга, белязана със знака на опита, заявява на читателите за своето съществуване, „Стихотворения“, а заедно с нея и цикълът „Война“ плащат дан на известно самоцелно търсене във формално отношение, съдържат елемент на една външна фотографичност, която илюстрира събитията, но не достига до тяхната същност.

Светът, забравил себе си, дори
с желязо и корав бетон се храни,
с петрол горчив си жаждата пои,
с бодлива тел превързва своите граници.

При това отношение към света ясно е, че младият поет ще говори за Човекът, с голямо Ч, който няма конкретно белязана родина и конкретно белязана съдба.

Следвайки характера на своя талант, който го влече към сатиричното начало, Райнов се насочва към една язвителна критика на буржоазията, за която войната е въпрос на печалби, а не кръвен данък и дори става средство за развлечение на опустошените дегенерати:

Свиква се дори и със войни,
И обикновено след десерта,
хората се хранят с новини
и ругаят,
ако няма много жертви.

.....
Тъй като че нищо не е станало,
хората живеят сред войната:
Тупат се със ужаса по рамото
и говорят с него

най-приятелски.

Веднага след тази картина в поетовата душа се появява отблясък от това, което става не в задушните стаи на богатите, извличащи печалби от войната, а на фронта, там, гдето „в заледените полета се гушат малки фигурки в снега“. Този израз характеризира Богомил Райновото отношение към „героя“ на бойните полета, към редовия участник и вършител на събитията. Въпреки че, както по-късно ще видим, и Райнов се стреми да извиси героя си, да го извади от положението на малка фигурка, той не успява да направи това до край, не може да му придаде убедителните белези на лиричния герой на Вапцаров. Причината е главно в подхода към темата. Книжността, с която подхожда Райнов, известната изкуственост, е диаметрално противоположна на Вапцаровата свързаност с живота, на неговата художническа способност да детайлира:

... един войник се гърчи на земята
във кървав сняг, като премазен червей.

Образът е силен, оригинален, той не може да бъде забравен, въздействието му е осигурено, но в това въздействие има нещо много самоцелно, нещо, което измества от правилната посока цялата плоскост на темата. Богомил Райнов извисява гласа си едва тогава, когато заговорва от свое име, когато външно стеснява, а всъщност вътрешно разширява фокуса на наблюдението. Лиричният герой веднага загубва книжните си одежди, той придобива кръв и плът, ние вярваме на болката му, стонът му пронизва и нашето сърце:

Нима на нас се тъкмо падна
да се родиме в тези дни,
да се родиме, за да паднем
със ненаситени очи?

.....
... където нивата окоп е...
а твой ближен е войник?

Защо не бяхме се родили
във някой друг, отминал век,
когато нивата е нива,
и сам човекът е човек.

Ако не задържим поглед върху идейната неяснота, ще видим, че протестът на младостта, която не иска да се пожертвува в името на един предварително окалян идеал, е предаден вярно, затрогващо. В тия стихове Райнов разкрива цялото богатство на своя оригинален талант, който търси верен път, но трудно ще го намери, защото планините от натрупани книги запречват хоризонта.

Цикълът „Война“ на Райнов приближава да завърши и заключителните акорди прозвучават тържествено, героично, тонът на блясалата мед се вплита в трагичните акорди. Поетът отправя своя поглед към историята, сред чиито дебели тонове обикновенният човек напразно ще търси своето име. Там той ще се сблъсква с имената на царе и пълководци, не ще намери място за краткия си живот, защото от всеки лист ще го гледат начумерено зли лица и страховити дати, ще го бодат безжалостно копия и железни щикове, всеки век ще започва и ще завършва с кървави събития. Горчивата ирония, която заключава тия куплети, изпълнени с възмущение и протест, допринася за тяхното по-релефно открояване:

И живот като безкраен летен ден,
с много слънце тук да търсиш е без смисъл.
— туй е книга на човешкия подем (к. м.—Б.)
а не книжка със детински приказки.

И ето стихът се разчупва, гласът на поета се извисява, младостта не му пречи да изрече в очите на войната старата и винаги нова истина:

Хората правят войните,
и страшните
тежки
терори, —
хората могат
да ги
разрушат.
Срецу шепата алчни
князе на медта
и петрола
са юмруци безкрайна гора.

Миналото отдавна е направено вече от пълководците, бъдещето ще го направят милионите обикновени хора, то е тяхно, поетът иска да им вдъхне тази вяра, да им влее гигантска смелост в сърцата, затова митологическият образ из апокалипсиса завършва с грандиозността си шестото стихотворение.

В цикъла на Богомил Райнов накрая се гуши едно самотно стихотворение, озаглавено „Военна есен“. Авторът е успял да го изгради особено сполучливо чрез контрастно-гротескна образност, чрез находчивото сравняване на градското всекидневие с фронта:

Със чадъри търговски десант правят в дюкяни натъпкани
дето в ъглите крият се боязливо, масло и зейтин.

Да, тъй минава в сражения този ден н е в о е н е н, а всъщност изпълнен с военно напрежение и жестокост.

Но поетът вярва в победата на справедливостта, той вярва, че ще бъде щурмуван „Манерхайма на зимата и ще дойде при нас пролетта“. По този начин целият цикъл „Война“ добива насоченост, която му дава право на живот и сега, шестнадесет години след публикуването му.

Докато в разгледаните три книги войната е отразена с по един цикъл, то в книгите на Радевски и Геров под една или друга форма, тя е една от главните теми на поетическия сюжет.

Още самото заглавие на книгата на Христо Радевски „Въздух недостигаше“ насочва към задушната атмосфера на военните дни и нощи, в които не достигаше въздух за честните хора. Книгата се открива със стихотворението-обръщение „Моят стих“. Отношението на поета към поетическото творчество и неговите задачи е отношение пряко свързано със задачите на военните дни. Още първите куплети ни дават ясно да разберем, че пред нас е един поет, застанал недвусмислено на позициите на партията на трудещите се, един съзнателен войник от авангарда на човечеството:

Не в мистика, —
там нейде на Парнас, —
в гръма на улицата си роден ти.
Тук, дето бий вълна подир вълна
от шум, от бесен бяг и инциденти.

Малко по-долу в същото стихотворение авторът дори датира чрез текста (затова поставената дата „1940“ има само осведомително значение) времето, когато започва задъханите си песни:

настъпват войнствени пожарни (к. м.—Б.) дни.
Бъди готов за своя дълг заветен.
Умри като герой! Герой падни!
Умри — за да живееш в вековете!

Тогава като ветеран излез
пред идните щастливи поколения
и разкажи им как живеем днес —
в епохата на Чембърлейните.

И страниците на „Въздух недостигаше“ започват поетичния разказ за „епохата на Чембърлейните“. Какви са главните особености на този разказ? Първо, както вече казах, главната особеност е авторовото активно-борческо отношение към настъпващите събития. Втората характерна особеност е напълно градската атмосфера, и то атмосфера на големия град, в чиито шумни часове се развива своеобразното лирично „действие“. За мене този момент е много интересен по отношение на развитието на Радевски като поет. Започнал още от първите си стихове с теми из борбите на съзнателния пролетариат, той дълго време оставаше свързан изразно със селото, от което беше дошъл, мирисът на сено се прокрадваше нечаяно в стиховете му, нямащи нищо общо със селската тема. Едва във „Въздух недостигаше“ неговият глас вече прозвучава напълно по градски, и дори стиховете от цикъла „Вечери“ — „Вечери“, „Птичката“, „Вечерен миг“, „Идилия“, „След дъжда“ — стихове с поглед, отправен към селото, са написани от ясно изразен градски ъгъл на виждане. Мисленето, психиката, преживяванията на лиричния герой в цялата книга са градски (нека бъде правилно разбрана условността на това обобщение), не само пейзажът, но и поетическият въздух се ограничават от начупените линии на бетонните сгради. Схващайки още от първите стихове на поета усилията му в това направление, за мене победата му във „Въздух недостигаше“ говори за овладяването на поетическия материал, за творческо узряване.

Задушевният, дълбоко интимен разговор с „музата“ продължава и в стихотворението „Поезия“. И тук интимността, задушевността се проектира върху една широка обществена значимост:

И днес,
когато твоят ясен глас
от бомбения трясък задушен е —
върни,
поезия,
отново в нас
възвишеното твоё вдъхновение!

За Радевски не съществува драматичният въпрос, дали когато говорят топовете, музите трябва да мълчат. Музите не само ще говорят и под бомбения трясък, но те ще ни възвръщат възвишеното вдъхновение, т. е. ще ни водят в борбата за справедливост, за победа над варварството.

Изцяло навеяно, „датирано“ от военните преживявания е краткото стихотворение „Вход забранен...“ Под привидното авторово спокойствие, под неприкритата политическа ирония напират ярост, неприми-

рение с издевателствата на антисемитизма, — един от основните „идейни“ лозунги, едно от основните оръжия на фашизма:

Европа е хитър, стар джентлемен.
Но днес на черно слънце се грее.
Старее Европа от ден на ден
и никнат из нейните градски алеи
позорни надписи:

„Вход забранен
за кучета и за евреи“.

.....
Но няма място в Европа за вас,
потомци на древната мъдрост безкрайна,
правнуци на Хайне, Спиноза и Маркс,
и братя на Чаплина и на Айнщайна.

Това стихотворение обръща внимание и с пределната си простота на израза, така характерна за повечето военни стихотворения от „Въздух недостигаше“. Поетът не дири вниманието и възхитата на читателя чрез фрапиращи образи и сравнения, нему е достатъчна съдържаната красота на ясната мисъл, на напирещото чувство.

Отношението на Радевски към събитията, ако мога да се изразя така, неговата поетическа и политическа платформа най-силно е изразена в стихотворението „1940“. Цялата ситуация, недомлъвките на подтекста са свързани с годината, използвана и за заглавие:

Пълзи отровен гъст барутен дим
през границите бетонирани.
И ние дишаме, мълчим, слухтим,
слухтим и чакаме — мобилизирани (к. м.—Б.)

Във финала на това гражданско и все пак изповедно-интимно стихотворение, е дадена непоколебимата увереност кому ще принадлежи утрешният мирен ден.

В същия тематично-емоционален кръг се движи и лиричният заряд на стихотворенията „Родина“ и „Бъдеще“. Първата строфа на „Родина“ е предвестник на бъдещата партизанска тема и в това отношение се родее със споменатото вече стихотворение на Вапцаров „Песен“ (Във гората — враг стаен):

Не си се усмирила още нито ти
ни твоите недоволни синове.
И още свирят днес по планините ти
хайдушки, неспокойни ветрове.

Не може и да има съмнение, след като сте прочели вече споменатите стихотворения, какво е бъдещето, за което мечтае поетът, когато сме влязли в творческата светая светих на неговото сърце:

В мълчанието, в задуха зловещ
шумът на твоето идване се чува...

Нови възможности на поетическия регистър на поета разкриват такива стихотворения като „Вечери“ и „Писмо“. Това са пак граждански, дълбокоидейни творби. Но в тях не може да бъде забелязана каквато и да е декларативност, те са изградени само върху основата на интимно-лиричното преживяване. И, не ще и съмнение, така въздействието

им е значително по-непосредствено. Аз бих определил това не само с липсата на декларативност, но и поради особеността на поетичните възможности на поета, неразкрити достатъчно в известната еднолинейност на неговото творчество. Споменатите стихотворения от „Въздух недостигаше“ набелязаха нови пътища, по които, за жалост, Радевски и до днес не е направил повече от няколко крачки. А той е лирик, който може да вплете и в дребната наглед тема обществен патос:

В такива часове човек забравя,
че някъде в зловещ двубой горят
сега и градове.

Мечтай и плава
той в своя малък и удобен свят
на мисли и на планове огромни.

Мечтай —
дорде в един внезапен миг
въздушна тревога му напомни,
че той не е мечтател,

а войник.

Още по-трагично звучение има изповедта в „Писмо“. В нея авторът идва след по-мъчителна вътрешна борба до светлите тонове на последните стихове. Светлината, за която той говори, идва не от предвиждането на картината на победата. Това е светлина в етичен план. Срещни деня на победата, отдай му своите сили, тъй както аз бих му ги отдал, ако не бях загинал в последния двубой. Радвай се на живота, заради който аз приех смъртта. Това извисяване на лиричния герой става много по-лесно именно в атмосферата на задухата, на недостига на въздух, когато мечтата по щастие е по-силна, когато човек е много по-готов към себеотрицание и саможертва.

Породена от военното напрежение, от мечтата за щастие, за което току що споменах, е и поемата „Мечта“. В една от безбройните военни схватки лиричният герой е бил убит. И ето — той се връща на земята, той иска да види отново своята любима родина, за която е отдал най-скъпото — живота си. Но очевидно, той е попаднал другаде, а не в България: такива чудеса, такова щастие и изобилие се разкрива пред погледа му. Оказва се, че тази мечта от желязо, стъкло, бетон, електричество и зеленина е неговата разцъфтяла родина. Жертвата му не е била напразна. Гражданският патос на Радевски звучи уверено и перспективно. Въпросът, който е победил през войната, получава отговор, че са победили народите, че човекът е навред щастлив и свободен. Но само след миг се оказва, че всичко това именно е било мечта, че

. . . навън
в застрашителен стон,
в гняв и трясък от нейде се връщаше
натоварен с войска камион.
И трепереха в стона му къщите.

Контрастът между мечтата и свръхмечтата от една страна, и действителността от друга, поражда поетическата красота на поемата, нейното мажорно звучение, тя съчетава в себе си всички страни на творчеството на поета, родена в задуха на барутните военни дни, под заревото на далечната тогава, но несъмнено изгряваща победа.

От друга страна, тия стихове показват ясно и слабите страни на творчеството на Радевски от това време. Не може да бъде отмината еднооб-

разността, особено хвърляща се в очи при композиционните разрешения. Стремежът към авторов почерк, към стил преминава в известна скованост, която пречи на широкото творческо самоизразяване. На места разсъдъчността подчинява на себе си лиричните изблици, унищожава тяхното въздействие.

Книгата на Александър Геров „Ние-хората“ е цялата под знака на военните дни. Атмосферата на военната тревога носят и стиховете, които пряко се отнасят към войната из цикъла „Ние-хората“, а също така и стиховете из останалите цикли, въпреки че в тях военната тема не е пряко изразена, но общото душевно състояние на лиричния герой е много сходно със състоянието, породено от страшното сътресение. Погледната изцяло, книгата на Геров е една сложна многоактна драма. Лиричният герой в тази най-хубава и недостигната по-късно книга на талантливия поет, няма нищо общо с героите на разгледаните преди четири книги. Геров изразява объркаността, съмненията и възторзите на младия градски интелегент, върху когото пада сянката на войната и който се бунтува против ужаса и несправедливостта. Но това не е бунтът на Вапцаровия лиричен герой, който знае какво иска и в името на какво го иска, това не е дори и интелегентският бунт на Райновия лиричен герой. Геровото „аз“ е разпънато между такива противоречия, поетът ни предава такива тънки нюанси в паденията и подемите, че на пръв поглед у нас остава впечатлението за някаква странност, която преминава границите на общоприетото. Но това е само на пръв поглед. Всъщност поетът изразява с поразителна тънкость едно сумирано, увеличено, може би, но все пак типично за това време душевно състояние. И ще сбърка много всеки, който квалифицира това състояние с етикета на упадъчността или дребнобуржоазната обърканост. Разбира се, героят на Геров няма непоколебимото класово съзнание на Вапцаровия интелегент, но той е по своему прогресивен, по своему активен и по своему . . . объркан и пасивен. Геров изрази съмненията и възторзите, страха и вярата на тези, които жадуваха бъдещето, но нямаха сили да воюват на дело за него. И, колкото и да е куриозно на пръв поглед това, в цялата си сложност тази поезия на Геров е поезия г р а ж д а н с к а, така както е гражданска и поезията на Райнов например. Съмненията не могат да отнемат на една поезия достойнствата, елементите, които я характеризират като гражданска. Та ние виждаме в тия стихове ясно изразен протест, смелост, вяра в бъдещето. Поетът е достатъчно честен да каже всичко, каквото чувства и преживява, така както казва всичко, каквото чувства и преживява например Вапцаров. Но Вапцаров чувства по един начин, Геров — по друг. Тук играят роля толкова много различни фактори, че ще бъде трудно да бъдат изброени дори и най-главните. Вапцаровият лиричен герой е с комунистическо мировъзрение, Геровият — с мировъзрението на регресивния интелегент, стоящ близо до партията, вярващ в партията, но все пак нямащ качествата на неин предан, заклет да приеме всичко в нейно име войник, той е завладяван понякога от себичност и малодушие:

„Война“ — съска вестникът в моите пръсти.
„Война“ — гърми радио във, пред прозореца.
С ужасени очи аз избягах от къщи,
спрях първият срещнат човек и му заговорих.

— Чуй, презирам смъртта, старостта и страхливците,
но съм толкова млад
и тъй страстно обичам да гледам
как блести моят път,
устремен към прекрасното бъдеще
и на пътя ме чакат големи и светли победи.

Както поетът сам подчертава в цитирания откъс от първото стихотворение из цикъла, озаглавено „Война“, той има „само един неизвестен и жаден живот“. Той не иска да го даде напразно, иска да живее, да се радва на младостта си, да вярва, че ще се сбъднат надеждите му. Обаче нищо не може да се направи — той се е родил в ХХ-я век. А това е век, пълен с противоречия, и когато нямаш съвършено ясен поглед, тия противоречия за по-късо или за по-дълго време, могат да ти се сторят непреодолими.

Колко е бил горд поетът, че се е родил в двадесетия век. И сега той презира този век, „тези подлеци наежени, към небето обърнали своята муцуна в газова маска“. Да, много бързо, много лесно се е отчаял Геро-вият лиричен герой. Но въздействието от това отчаяние се компенсира в известна степен от трагичния стон, съдържащ се в следващите стихове:

. . . Те ще разкъсат и моята душа
върху телени мрежи.
Те ще зазидат и моята мисъл
в стоманена каска.
И с безумни широки очи
аз ще вървя по света
и ще питам
— Хора няма ли между нас
смели
и горди?
А в отговор еква гърмеж
и стръвно налитат
върху моята родна страна
неприятелски орди.

А не беше ли така? Нима не налитаха неприятелски орди в отговор на подобни въпроси за смелост и гордост. Нима не стана така и с нашата страна? Разбира се, авторовото отчаяние не е оправдано, това отчаяние само подпомага враговете, ордите. Но все пак то е по-добро, за предпочитане е пред възхвалата на ордите или пред примирението с тяхната бруталност.

Ключ, с който може лесно да бъде разбрана объркаността на поета, и не само да бъде разбрана, но и да бъде приета в известен условен смисъл, ни дава стихотворението „На един народ“:

Не ме питайте! Аз съм сега победен и покрусен.
Аз треперя от страх да не би да загина без време,
да умра с тез очи и тогаз върху моите устни
да застине гримасата тъжна на пълно безверие.

Братя мои, не ми се сърдете, след много години
може би пак ще бъдете горди, щастливи, могъщи,
но сърцето и моите очи не са толкова силни
да простят, да проникнат в далечното, хубаво бъдеще.

Не може човек да остане равнодушен пред този страх от безвременната, безсмислена смърт. Поетът съзнава, че е предателска тъгата му върху

тъжните устни, той не я иска, той не иска да умре с нея, той се бунтува против нея. Но той няма сили да я победи, очите му и сърцето му не са така силни, за да проникнат в бъдещето.

А защо те не са така силни? Какво пречи на поета? Пречи му тежестта на интеллигентските предразсъдъци, на болнавата изнеженост, на откъснатостта му от другите, да не кажа от масите, от народа. Лиричният му герой е безволев, макар и честен, понеже е сам, понеже не усеща до рамото си другарски рамене:

Твоите синове също са мрачни (к. м.—Б), но живи.
Този наш скъпоценен живот е самото предателство.

.....
Ще проклинам жестокото време, ще го моля да бърза.

Времето ще реши в края на краищата всичко, то ще победи и „предателството“ на инстинкта за самосъхранение. Това е ясно изразена позиция на пасивната съпротива, на действието на мислите, на ума, но не на изпълнението.

Но това настроение преминава и ето че поетът изпява една чудесна смела песен, в която няма никакво съмнение, никакво безволие, напротив, всичко е диаметрално противоположно. Тази песен носи названието „Народ“. От името на тоя народ, от името на „ние“ поетът заплашва спекулантите, търговците и висшистите „дето всичко научихте и пак не разбирате нищо“, че „страшен ще бъде за вас оня час на пожарите/ в който сърцата си млади ние ще изгаряме“. Сега поетът живее с несломимата воля (к. м. — Б.) за подвиг. Нима това е друг поет, нима това не е същият поет от предишната страница? Същият е — разкъсван от противоречия, единен в противоречието си. Сега той мечтае за „новия свят, необятен, свободен и светъл“, утре отново няма да вярва в неговото раждане.

През 1942 година стихотворението „Народ“ не случайно доби широка популярност сред студентите бонсисти и ремсисти. То беше заучавано наизуст, преписвано на ръка. Призивът, който се съдържаеше във вълнуващите му строфи, запали много сърца:

А вие, които всичко си присвоявате,
и от време на време милостиня ни давате

и със доволство на своя живот ръкопляскате,
вие ще видите чии бяха Ботев и Левски,

в някоя сутрин, когато денят експлодира
в буря от блясъци, мъка и жажда неспирна.

Струва ми се, че няма нужда да подчертавам революционния заряд, затворен в посочените строфи, че няма нужда да подчертавам гражданската смелост на поет, решил да каже така открито истината в очите на буржоазията, да предрече заплашително настъпването на революционния ден, който ще преобърне всичко. Има различни натурни — едни са изградени по-цялостно, други — в комбинации от противоречия. Особено когато се касае за литературно явление, опростителството може да не допусне правилното разбиране на едно дарование. Такъв е случаят с Александър Геров. Аз вече казах и ще повторя: за мен в книгата му „Ние-хората“ няма фиксирани душевни състояния, както в разгледаните четири книги. В „Ние-хората“ има една развиваща се

драматична линия, много сложна и противоречива, но с безсъмнено, мъчително и трудно, но безсъмнено развитие. Развързката на тази психологическа драма, нейният светъл край е оптимистичното стихотворение „България“ — прослава на свободната равнопоставена родина, сред едно свободно човечество. Когато четем това стихотворение, не бива да губим историческата перспектива, не бива да забравяме, че то е написано сред шовинистичния кръсък, сред патриотарските напъни и издевателства. Толкова повече трябва да ценим съдържаната му красота, погледа напред, вярата в бъдещето:

И някой ден, когато в равнините
железни трактори под строй минават
и пеят песни нашите (к. м.—Б.) момичета,
опиянени от любов и здраве,
в декоративни знамена обкичено,
човечеството да ни каже: „Браво!“

Аз процитирах, както споменах, финалната сцена от поетичната драма. Но в самата книга този финал е още много далече, лиричният герой се мятта в кошмарните видения на своята обърканост, на жаждата си за живот, на отвращението си от убийците и измамниците, на мечтите си за смелост и доблест:

А хората със кървави ръце,
клането на добитъка временно отлижили,
купуват маски за божественото си лице
и точат своите ножове.

Грешката на автора в това стихотворение, възбудило на времето толкова горещи спорове, е, че не разграничава цялото човечество от мародерите и убийците, омразата му към които е оправдана и правилна. Бихме могли тук да поговорим за момента на афектация, за временното отчаяние (а че е временно, ясно сочат стихотворенията като „Народ“), но задачата на тази статия не се простира до изследване на такива сложни моменти в душите на авторите.

Поетично, дълбоко човешко и с политически насочен подтекст в противопоставянето на обикновения, прост войник, понесен от безброя на редиците, на „големите водачи и пророците“, е стихотворението „Родина“. Образът на измъчената, окървавена родина, на разранената родна земя, на нейните прогонени от гърмежите птици и животни израства пред очите ни с чудна нежност. И сполучливо намереният финал с Ботевия вълк изпълва атмосферата на стихотворението с простия героизъм, чрез който диша цялата българска природа, всяко българско сърце.

Това стихотворение е различно както от „Народ“, така и от „Епоха“. Какво го отличава от „Епоха“? Това е безброят на редиците, които поетът чувства до своето рамо, другите не са два милиарда някакви картофи, а другари, които вдъхват сила. От друга страна, в това стихотворение липсва устремът, насочеността на „Народ“. Смъртта и победата тук се приемат пасивно, с тихо Дебеляновско съзерцание, което не може да бъде нарушено дори от фантастичната грандиозност на образа на небето-знаме.

Но само след няколко страници поетът е отново обзет от сили, от жажда за борба, от увереност. Вървят из града двама предишни прия-

тели (темата на Радевски). Единият блести с униформени жестове, другият, поетът — със своя остър език.

О, избързай не минуемо (к. м.—Б.) време
своя боен позив изпрати.
Стига толкова страх и съмнения,
дребна искреност, подли лъжи.

Поетът не крие, че е преживявал страх и съмнения, но той иска да ги преодолее, той вика не минуемото време да избърза, да го призове на бой.

Войната така е обзела поета, че дори в стихотворения на свършено други теми, както е да кажем случаят със стихотворението „Изповед“, образността пак е навеяна от военната атмосфера. „Здравей живот! Някоя засада нова? Покажи си всичките оръжия! Аз ще се бия!“ И малко по-нататък: „Аз не съм защитен от линия Мажино.“ Но цикълът „Ние-хората“ е привършил, разгръщаме нова страница и зачитаме първото стихотворение от цикъла „Ако бъде мир“. Само човек, преживял военните дни, може да разбере напълно трагизма на това кратко и наглед непретенциозно заглавие. „Ако бъде мир“. И сякаш самата идея за възможността някога да бъде мир дава ново, подигнато настроение на стиховете, променя ритъма, освежава чувството, разнася надалече задушливия барутен дим:

Развявайте се бойни знамена!
Пронизвай ме ти непосилен марш!
След бурята на новата война
животът пак ще бъде наш (к. м.—Б.)

Винаги ме е занимавал въпросът, защо когато почти всички преживяхме въздушните нападения, толкова малко хубави стихотворения се написаха на тази жестока тема. Дали зад чертата на ужаса изкуството не умира? Не, Геровото стихотворение „Въздушно нападение“ показва, че не става така, че изкуството е по-силно дори от антиестетическите преживявания.

Герев успява да изгради стихотворението си чрез една малка хитрост. Сирените! Тъпите гърмежи! Пожарите горят и съскат! Но ние да излезем на входа. Искам да виждам простора над Витоша, под който спят селата и се услушва родината. В гримасата, в изкривеното от страх лице изкуството умира. Затова той противопоставя на ужаса спокойствието. Какво по-голямо спокойствие от голямото, невъобразимо понятие Родина:

Да бъдем с нея в тази страшна нощ!
По-близо до звездите и до въздуха.
Аз знам едно по-сигурно скривалище —
най-верното скривалище — земята.

И да умрем, ще слушаме след време
как нивите над нас шумят спокойно,
как пеят чучулиги и девойки
и селяни прекосват равнините
с отсечената стъпка на победата (к. м.—Б.)

Победата! Ужасът вече е надживян. Очите вече се взират в далечината, където неясно още трепва зората. Но напразно ще се лъжем, че драмата

е завършила. След периода на възход, след рязко, но обосновано от вътрешна логичност спадане:

Аз отивам на война
и очите ми са весели.
Как е тайнствено сега!
Как е всичко интересно!

Но в усмивката ми ти
виждаш тъжна, рязка линия.
Грубо моите мечти
са разбити и обидени.

.....
Днеска в уличната прах
стъпках всичко със ботуша.

Атмосферата на объркана, обезверена България е вярно предадена. Премного тежко е да стъпчеш с ботуша мечтите си, и то в първите години на истинската си младост. Обаче няма основание да смяташ, че всичко за теб е свършено, че за в бъдеще ще живееш без мечти, когато преди час си мечтал така страстно и уверено, и то не с една лична, а с обществена, събирателна мечта.

Сбогом, майко, без мечти
ще живеем щом се върна.

Противоречието е много явно, за да не бъде забелязано. Но противоречието е събрано, като във фокус, в шестте строфи на стихотворението „Двубой“. Това стихотворение кондензира в себе си цялата драма на поета, то е един вид епилог на завършващата раздвоеност:

Виж какво ни обгражда — колко подлост и глупост.
Не сред хора живеем, а сред дребни страхливци,
Като мравки са плъзнали и панически трупат
брашно и продукти в своите зимници.

Къде слушахме подобна интонация. Ах, да, у Богомил Райнов. Но Геров рязко натиска педала на гаста и излиза от сферата на ретушираната с ирония или гняв фотография.

И ето че прозвучават жизнерадостните тонове на химна „България“:

Аз искам да те видя силна и щастлива.

И ето, че драмата е достигнала до щастливия си край, ние вярваме, въпреки че това не е казано ясно, че лиричният герой ще победи не само ужаса на войната, но преди всичко ужаса в себе си. Кой търсеше смъртта?

О, време, дай ни повече години
и сили, и нестихващи копнежи. . .

Завесата бавно пада. Ние-хората сме слаби и объркани, но същевременно ние-хората сме силни и праволинейни. Ние сме всичко, бъдещето е наше, войната няма да ни убие, няма да ни победи, ние ще я победим. . .

Петима толкова различни автора, пет погледа върху едно и също трагично и огромно събитие. Какво родее, какво сближава творците? Разбира се, това не е темата. Разбира се, това не е времето. Въпреки че и темата, и времето изиграват своята роля. Аз не бих написал тази статия като механичен сбор за резултатите от пет стихосбирки. Това, което обединява авторите, е, според мен, гражданската доблест, възгледа, че поезията е оръжие, верността към революционно-борческите традиции на нашето емоционално слово. И ако е вярна мисълта, че изключителните събития избистрят съдържанието на душите, че изваждат на преден план важното, същественото, типичното, то значи такава е било и въздействието на бурята, „мобилизирала“ чувството за дълг и отговорност на петима така различни певци. У Младен Исаев войната се пречупва през едно хуманно начало. Вапцаров я среща с готовност за действие и подвиг, Богомил Райнов — с иронията на отърсилия се от праха на буржоазната посредственост интелегент, Радевски — с партийното чувство за дълг, Геров — разкъсван между полюсите на възторга и отчаянието. А всичко сумирано, пречистено от случайните навеи, дава доказателство, че Ботевската линия, линията за близост до народа, е била и си остава първенствуваща в нашата поезия.

И безспорно това се получава не поради някаква външна обвързаност, външна „заповед“, а е следствие на миоглед, на светоусещане, за което е абсурдно съществуването въвн от рамките на общността. Тук трябва да вземем под внимание елемента на традицията, която не обхваща само литературата, но е традиция на народната душевност, характерна черта на общонационалната психология. Разбира се, в пределите на тази широка даденост можаха да се развият и редица индивидуалистични упадъчни течения, но те никога не заеха доминиращи позиции.

Тия резултати са по-ясно видими при изключителни събития, когато се подлага на изпитание не отделната личност, а колективът, какъвто е случаят и с разгледаните от нас прояви на неколцината наши съвременни поети.